

Στυλιανός Λαμπάκης
Κύριος ερευνητής, IBE/EIE, Αθήνα

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

Το θέμα «Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση» είναι πρόβλημα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο. Ορισμένες από τις πλευρές του θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε, στη συνέχεια, επιμένοντας κυρίως στις γενικές παραμέτρους της αρχαιογνωσίας των Βυζαντινών.

Ως προς το πρόβλημα της επίδρασης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας στη βυζαντινή, έχουμε ξεφύγει πλέον από παλαιότερες απόψεις που χαρακτήριζαν τη βυζαντινή λογοτεχνία ως στείρα μίμηση της κλασικής, ως λογοτεχνία στερημένη δημιουργικής πνοής, και πολλά άλλα παρόμοια, που υποβάθμιζαν τη σημασία της και λειτουργούσαν αρνητικά ως προς την καλύτερη προσέγγιση, την ερμηνεία και την αξιολόγησή της. Βεβαίως, κανείς δεν αντιλέγει ότι οι βυζαντινοί λόγιοι έχουν υποστεί σημαντική επίδραση από τα αρχαία κείμενα, τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο: όχι μόνο συνθέτουν τα κείμενά τους ακολουθώντας τα παραδοσιακά πρότυπα, αλλά τα εμπλουτίζουν με πλήθος γνωμικά, ρητά και παραθέματα ή αναφορές σε επεισόδια της αρχαίας ιστορίας και της μυθολογίας. Αλλά αυτό το γεγονός δεν πρέπει να οδηγήσει εκ προοιμίου σε αρνητικές κρίσεις. Η νέα τάση που έχει διαμορφωθεί στην έρευνα είναι να αναδειχτεί η λειτουργικότητα της χρησιμοποίησης παραδοσιακών τύπων μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο και στα γενικότερα συμφραζόμενα κάθε περίπτωσης. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Herbert Hunger, στον πρόλογο του έργου του *Βυζαντινή λογοτεχνία: λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, «θα ήταν λοιπόν λάθος να θέλουμε να βλέπουμε στη μίμηση αυτή μόνο μια αξεπέραστη τάση προς τον αρχαϊσμό ή τη χρησιμοποίηση χωρίων αρχαίων συγγραφέων» και «η δύναμη της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας βρίσκεται λοιπόν στην όσο το δυνατόν πιο πολύμορφη αποδοχή αρχαίων προτύπων και στην ενσωμάτωσή τους στο

Στυλιανός Λαμπάκης

πολιτιστικό και ιδεολογικό πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας με την τάση για ολοένα μεγαλύτερη τελειότητα»¹.

Επίσης, δεν πρέπει να θεωρήσουμε αντίφαση τη μελέτη και τη διάδοση των κλασικών κειμένων στο χριστιανικό Βυζάντιο. Ήδη, στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, πολύ πριν από την αναγνώριση του χριστιανισμού (το 392) ως επίσημης θρησκείας του κράτους, στους κύκλους που έχει επικρατήσει να ονομάζονται *ἀπολογηταί* του χριστιανισμού, συναντώνται απόψεις περί κριτικής στάσης απέναντι στην αρχαιότητα. Για παράδειγμα, τον 2ο αιώνα μ.Χ., ο Ιουστίνος ο Απολογητής (110-167) έγραφε μεταξύ άλλων «και οί μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοί εισι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν», ενώ, αντιθέτως, οι «ἄνευ λόγου βιώσαντες ἄχρηστοι και ἔχθροί τῷ Χριστῷ ἦσαν και φωνεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούτων»². Ο Ιουστίνος φαίνεται πως ήταν ο πρώτος που επιχείρησε να αντλήσει επιχειρήματα υπέρ του χριστιανισμού από τα αρχαία κείμενα³. Τον 4ο αιώνα — και πρώτο της ιστορικής πορείας της νέας αυτοκρατορίας — έχουν ξεπεραστεί πλέον οι επιφυλάξεις και η απόσταση που ετηρείτο από την αρχαιοελληνική κληρονομιά τείνει να εκμηδενιστεί. Όσο και αν μερικές φορές διατυπώνονται και αντίθετες απόψεις, δεν θεωρείται πλέον ανεπίτρεπτη η ενασχόληση με την κλασική παιδεία, αρκεί να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Τις κατευθυντήριες γραμμές τις παρέχει σε ειδικό κείμενό του ο Μέγας Βασίλειος, στον γνωστότατο λόγο του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*⁴. Η μελέτη των αρχαίων πρέπει να γίνεται με τρόπο κριτικό, ώστε ο αναγνώστης να κρατήσει τα πραγματικά ωφέλιμα στοιχεία από τη μελέτη τους. Κλασική παραμένει η παρομοίωση με τη μέλισσα, που επιλέγει να καθίσει μόνο στα άνθη που είναι πραγματικά απαραίτητα για να παρασκευάσει το μέλι. Θα αναρωτηθεί κανείς, γιατί ένα κείμενο που η συγγραφή του απέχει από μας 1.600 και πλέον χρόνια χρησιμοποιείται ως τεκμήριο για τη στάση των Βυζαντινών απέναντι στον αρχαίο κόσμο; Η απάντηση είναι ότι αυτό το κείμενο ήταν δημοφιλέστατο και

---

1. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α', Αθήνα, 1987, σελ. 34-35.

2. *Ἀπολογία*, Α, 46, 2-5.

3. Επίσης, βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α', Ηράκλειο, 1995, σελ. 41-45.

4. Το κείμενο δημοσιεύεται ως παράρτημα στο βιβλίο του Μ. Στασινόπουλου, *Μορφές από τὸν τέταρτο αἰώνα μ.Χ.: ἱστορική εἰσαγωγή στὸν λόγο πρὸς τοὺς νέους τοῦ Μ. Βασιλείου*, Αθήνα, 1975.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

διαχρονικό: συγκαταλεγόταν μεταξύ των *εὐπώλητων* (όπως προσφάτως αποδίδεται το *best seller*) βιβλίων όχι μόνο της εποχής του, αλλά και όλων των βυζαντινών αιώνων: αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι το παραδίδουν περίπου ογδόντα χειρόγραφα, σημείο της ευρύτατης διάδοσής του. Επιπλέον, εκτός από το ότι ο λόγος είχε και ευρύτατη κυκλοφορία ως έντυπο πλέον κατά την τουρκοκρατία, συνέχισε να είναι επίκαιρος και έως πολύ πρόσφατα, εφόσον, ως το 1980 τουλάχιστον, αποσπάσματά του διδάσκονταν και στα ελληνικά σχολεία ως προαιρετικό ανάγνωσμα στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών και ορισμένα τμήματά του είχαν συμπεριληφθεί και στα σχολικά εγχειρίδια των νέων ελληνικών. Και το κείμενο επηρέασε όχι μόνο τον ελληνικό χώρο, αλλά και τον ευρωπαϊκό: ήταν μεταξύ των χειρογράφων που μετέφερε μαζί του στη Φλωρεντία περί το τέλος του 14ου αιώνα ο γνωστότατος λόγιος — και ένας από τους προδρόμους του δυτικού ουμανισμού — Μανουήλ Χρυσολωράς, και μεταφράστηκε αμέσως στα λατινικά από το μαθητή του Leonardo Bruni, τον γνωστό και ως Aretino⁵.

Αλλά, για να επανέλθουμε στο θέμα μας, η αντιμετώπιση της αρχαιότητας δεν σήμαινε βεβαίως μόνο αποδοχή των χρήσιμων στοιχείων, σήμαινε και ανατροπή των πεπλανημένων αντιλήψεων. Κλασικό δείγμα αυτής της τάσης είναι ένας άλλος επιφανής εκκλησιαστικός, ο επίσκοπος Κύρρου Θεοδώρητος, που έζησε από το 393 ως το 460 περίπου, δηλαδή ανήκει στην αμέσως επόμενη των τριών ιεραρχών γενεά Ελλήνων Πατέρων. Μεταξύ των πολυάριθμων συγγραφών του είναι και η πραγματεία του *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτική*⁶. Ο σκοπός του είναι τελείως διαφορετικοί: πρόκειται για έργο μαχητικό, που επιχειρεί να αποδείξει την ανωτερότητα της χριστιανικής διδασκαλίας και να ανατρέψει τις εσφαλμένες απόψεις των εθνικών. Όμως, η ανασκευή — και εκεί έγκειται το ενδιαφέρον — επιχειρείται με αυτολεξεί αναφορές και παραθέματα των χωρίων που αντικρούονται, σε άμεση αντιπαράθεσή τους προς τα κείμενα των Γραφών. Τελικά, ο λόγος και ο αντίλογος από πλευράς ποσότητας αποβαίνει συντριπτικά υπέρ των αρχαίων, εφόσον για κάθε βιβλικό χωρίο αντιστοιχούν κατά μέσον όρο τρία αρχαία παραθέματα, και από όλα τα είδη του αρ-

---

5. N. Festa, *Ουμανισμός: τα κλασικά γράμματα στην Αναγέννηση*, μετάφραση Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα, 1997, σελ. 24-25· R. Browning, «Teachers», στον τόμο G. Cavallo (έκδ.), *The Byzantines*, Chicago-London, 1997, σελ. 114.

6. Έκδοση P. Canivet, *Therapeutique des maladies helléniques*, Παρίσι, 1958.

χαιοελληνικού λόγου: Όμηρος, λυρική και τραγική ποίηση, κωμωδιογράφοι, προσωκρατικοί φιλόσοφοι, ιστοριογράφοι. Δηλαδή, πρόκειται για έργο «γραφείου» — όπως θα λέγαμε σήμερα —, το οποίο προϋποθέτει συνεχή αναδίφηση των κειμένων που αντικρούει ο Θεοδώρητος, και συνεπώς και άριστη γνώση τους⁷.

Χαρακτηριστικά είναι και όσα λέει γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα ο συγγραφέας εκκλησιαστικής ιστορίας Σωκράτης ο Σχολαστικός: «Αί θεόπνευστοι γραφαί δόγματα μὲν θαυμαστά καὶ ὄντως θεῖα διδάσκουσι, καὶ πολλὴν μὲν εὐλάβειαν καὶ βίον ὀρθὸν τοῖς ἀκροαταῖς ἐντιθέασι, πίστιν τε θεοφιλῆ τοῖς σπουδαίοις παρέχουσιν, οὐ μὴν τέχνην διδάσκουσι λογικὴν πρὸς τὸ δύνασθαι ἀπαντᾶν τοῖς βουλομένοις τῇ ἀληθείᾳ προσπολεμεῖν. Σφόδρα δὲ καταπολεμοῦνται οἱ πολέμιοι, ὅταν τοῖς αὐτῶν ὅπλοις χρώμεθα κατ' αὐτῶν. [...] Τοῦτο μὲν εὐγλωττίας χάριν καὶ γυμνασίας τοῦ νοῦ, τοῦτο δὲ καὶ πρὸς τὴν αὐτῶν ἐκείνων κατὰ γνώσιν περὶ ὧν ἀπεσφάλησαν⁸.» Όσοι λοιπόν διαδίδουν πεπλανημένες απόψεις, καταπολεμούνται πολύ καλύτερα όταν χρησιμοποιούμε τα ίδια τους τα όπλα: αυτός ήταν ένας από τους λόγους, κατά το συγγραφέα που ο Ιουλιανός απαγόρευσε στους χριστιανούς, «τὰ Ἑλλήνων παιδεύεσθαι». Και καταλήγει ο Σωκράτης, τονίζοντας ότι η ενασχόληση με την κλασική παιδεία μπορεί να ωφελήσει αφενός στην «εὐγλωττία» και αφετέρου στη «γυμνασία», στην εξάσκηση του νου: παρεμφερῆ γράφει και ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός και άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας.

Βεβαίως, δεν πρέπει να δημιουργηθεῖ η εντύπωση ότι η μελέτη της αρχαιότητας γινόταν μόνο για να καταπολεμηθούν οι αντίπαλοι, οι εθνικοί. Σταδιακά, διαμορφώθηκαν και άλλες πρακτικές ανάγκες: γενικά, οι κρατικοί αξιωματούχοι έπρεπε να είναι σε θέση να συντάσσουν σωστά και με κομψή διατύπωση ποικίλης φύσεως έγγραφα και οι λειτουργοί της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής γραμματείας έπρεπε να είναι σε θέση να τα καταγράφουν ή να τα αντιγράφουν σωστά, και αυτό προϋπέθετε φυσικά κάποια επιμελημένη παιδεία, αλλά και εξάσκηση στις αρχές της ρητορικής, κάτι που ήταν δυνατό να επιτευχθεῖ μόνο με συστηματική μελέτη των κλασικῶν προτύπων. Ουσίως μεταβολές δεν υπήρξαν στο σύστημα της εκπαίδευσης: ακολουθη-

7. Βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., σελ. 460-462.

8. *Ἐκκλησιαστική ιστορία*, III.16, έκδ. R. Hussey, Οξφόρδη, 1853, τόμ. Α', σελ. 363· Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία: τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., σελ. 503-506.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

θηκαν τα πρότυπα και οι δομές των κλασικών, αλλά κυρίως των ελληνιστικών χρόνων⁹. Ποικιλότροποι ήταν λοιπόν οι παράγοντες που οδήγησαν τους Βυζαντινούς στη μελέτη του αρχαιοελληνικού πνεύματος σε όλη τη δυνατή ευρύτητα.

Αν και οι πηγές δεν είναι πλούσιες σε ειδήσεις, στη νέα πρωτεύουσα είναι αυτονόητο ότι υπήρξε ενδιαφέρον για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών και την ενίσχυση της πνευματικής δραστηριότητας. Πληροφορίες ανευρίσκονται σε ένα λόγο του ρήτορα Θεμιστίου για το γιο και διάδοχο του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, τον Κωνσταντίο: αυτός ο λόγος πιστεύεται ότι εκφωνήθηκε την πρωτοχρονιά του 357. Με τις συνθήκες στο είδος ρητορικές υπερβολές, σ' αυτό το κείμενο, η σοφία, ο νους και ο λόγος των σοφών θεωρούνται ως η ψυχή τους, και τα συγγράμματά τους παρομοιάζονται με τα μνημεία που διαφυλάσσουν τη σκέψη τους. Αλλά, αυτά τα μνημεία — διαπιστώνει ο Θεμιστίος — είχαν παραμεληθεί και κινδύνευαν να καταστραφούν, συμπαρασύροντας στη λήθη και τα σοφά δημιουργήματα της σκέψης. Ο αυτοκράτορας έλαβε μέτρα λοιπόν για την ανακαίνιση των μνημείων, που πραγματοποιήθηκε όχι με χτίστες και ξυλουργούς, αλλά με τους δημιουργούς της τέχνης, του Κάδμου και του Παλαμήδη. Δηλαδή, ο Θεμιστίος υπαινίσσεται την τέχνη της γραφής και χωρίς αμφιβολία, μ' αυτές τις μεταφορικές εκφράσεις, εννοεί ένα κέντρο συστηματικής αντιγραφής χειρογράφων¹⁰.

Εδώ, ας μας επιτραπεί μια μικρή παρέκβαση, επειδή συχνά θα γίνει λόγος στη συνέχεια για χειρόγραφα. Μιλάμε για μια εποχή πολλούς αιώνες πριν από την ανακάλυψη της τυπογραφίας, όταν η αντιγραφή και η διάδοση των βιβλίων γινόταν με το χέρι και δεν υπάρχει καμία σχέση με τη μαζική παραγωγή βιβλίων από τις σύγχρονες εκτυπωτικές μηχανές. Αν αναλογιστούμε τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός βιβλίου εκείνη την εποχή, αντιλαμβανόμαστε πόση προσοχή, πόσο κόπο και πόσο χρόνο χρειαζόταν για να γίνει ένα αντίγραφο, όπως επίσης και το ότι κάθε χειρόγραφο είναι μοναδικό, δεν έχει ταίρι: δεν είναι δυνατό να βρούμε δύο απολύτως όμοια και απαράλλακτα αντί-

---

9. Για το γενικό πλαίσιο, ειδικότερα, βλ. R. Browning, «Teachers», ό.π., σελ. 102-110.

10. Βλ. Κ.Α. Μανάφης, *Αί έν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορικοί και πατριαρχικοί και περί τών έν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως 1453*, Αθήνα, 1972, σελ. 22-23· P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινός οὐμανισμός, μετάφραση Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου*, Αθήνα, 1982, σελ. 54-56.

γραφα βιβλίων, ακόμα και αν τα έγραφε το ίδιο άτομο και ακόμα και αν περιέχουν το ίδιο ακριβώς κείμενο. Αλλά και εκτός απ' αυτό, καταλαβαίνουμε ότι το χειρόγραφο είναι και κάτι ιδιαίτερα ευάλωτο: αν ένα κείμενο δεν τυχαίνει να έχει μεγάλο κύκλο αναγνωστών και να αντιγράφεται τακτικά, κινδυνεύει να χαθεί από ποικίλους παράγοντες, όχι μόνο φυσική φθορά από μικροοργανισμούς και ζούφια, αλλά και από έκτακτα περιστατικά, όπως πυρκαγιές, πλημμύρες, λεηλασίες, και άλλα.

Πρωτοβουλίες όπως η αποδιδόμενη στον Κωνσταντίο είναι λοιπόν πολύ σημαντικές, γιατί εξασφάλισαν την επιβίωση σε σειρά κειμένων που διαφορετικά θα χάνονταν. Βέβαια, η παραγωγή βιβλίων προϋποθέτει και την ύπαρξη μιας κεντρικής βιβλιοθήκης, όπου θα φυλάσσονταν τα αντίγραφα. Όμως, χρειάστηκε να περάσει περίπου ένας αιώνας από τη μεταφορά της πρωτεύουσας για να ιδρυθεί εκεί ένα είδος πανεπιστημίου, το λεγόμενο πανδιδακτήριο, το 425, από τον Θεοδοσιο Β'¹¹. Ο ίδιος ήταν πολύ καλός καλλιγράφος, και γι' αυτόν το λόγο, εξάλλου, ήταν γνωστός και ως ο «καλλιγράφος». Ο Θεοδοσίος λοιπόν αντέγραψε και ο ίδιος προσωπικά πολλά χειρόγραφα. Μάλιστα, ένας μεταγενέστερος εκκλησιαστικός ιστορικός, που έγραφε τον 14ο αιώνα, αλλά διασώζει ευρύ κύκλο παλαιότερων πληροφοριών, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, παραδίδει μια γραφική ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας περνούσε νύχτες ολόκληρες αντιγράφοντας τα χειρόγρατά του, έχοντας επινοήσει ένα σύστημα να εμποτίζεται αυτομάτως με λάδι το φυτίλι του λυχναριού του, ώστε να μην αναγκάζονται να ξενυχτούν μαζί του και οι υπηρέτες του, φροντίζοντας το φωτισμό¹².

Πάντως, οι πληροφορίες για τις φιλολογικές δραστηριότητες στη νέα πρωτεύουσα είναι πολύ λίγες και συχνά συνδέονται με άτομα που είχαν δραστηριότητα και στην Αλεξάνδρεια ή στην Αθήνα, όπως ο γραμματικός Ώρος, με το αττικιστικό λεξικό του, και ο Ωρίων, από τη Θήβα της Αιγύπτου, που δίδαξε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και κατόπιν στην Κωνσταντινούπολη¹³. Μαθήτριά του ήταν και η αυτοκράτειρα Ευδοκία, η σύζυγος του Θεοδοσίου Β', γνωστή για την αγάπη

---

11. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*, ό.π., σελ. 63-64.

12. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 146, στ. 1064· πρβλ. Κ.Α. Μανάφης, *Αί έν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι αυτοκρατορική και πατριαρχική και περι τών έν αύταις χειρογράφων μέχρι τής άλώσεως 1453*, ό.π., σελ. 27.

13. Βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 424.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

της στα γράμματα και συγγραφέας ποιημάτων συνθεθειμένων με κατάλληλη επιλογή ομηρικών στίχων, τα οποία είναι γνωστά ως *ομηρόκεντρα*¹⁴. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι και αυτή η περίοδος είναι κάπως αδικημένη από πλευράς ερευνητικής, επειδή και οι κλασικοί φιλόλογοι τη θεωρούν πολύ μεταγενέστερη, αλλά και υποδεέστερη της κλασικής, ενώ, με τη σειρά τους, οι βυζαντινολόγοι τη θεωρούν πολύ πρώιμη. Χωρίς να θέλουμε να υπεισεέλθουμε στο μεγάλο πρόβλημα, τότε πράγματι μπορεί να θεωρηθεί ότι αρχίζει η βυζαντινή ιστορία, αναφέρουμε απλώς ότι, σε ένα από τα εγχυρότερα βοηθήματα της συναφούς βιβλιογραφίας, το γερμανικό *«Εγχειρίδιο της αρχαιογνωσίας»* (*Handbuch der Altertumswissenschaft*), οι τόμοι για την αρχαιότητα φτάνουν έως τον 6ο αιώνα, ενώ, αντιστοίχως, οι τόμοι περί Βυζαντίου αρχίζουν από τον Ιουστινιανό. Βεβαίως, πρόκειται για τεχνητή χρονολογική τομή, η οποία, όμως, ενίοτε, δημιουργεί δυσκολίες, όπως η προαναφερθείσα.

Στα περιφερειακά κέντρα, συνεχίστηκε η εκπαιδευτική παράδοση που είχε προϊστορία και βαθιές ρίζες. Είναι γνωστό ότι κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η Αλεξάνδρεια ήταν σημαντικό κέντρο φιλολογικών σπουδών, συγκέντρωσης και συστηματικής μελέτης των αρχαίων κειμένων. Παρά τις ιστορικές περιπέτειες, αυτή η παράδοση συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια, ως το 641, έτος άλωσης της πόλης από τους Άραβες. Με τη φιλολογική δραστηριότητα στην πόλη είναι συνδεδεμένες οι πρώτες λεξικογραφικές συνθέσεις της βυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για το *Λεξικόν* του Ησυχίου του Αλεξανδρέως, το εκτενέστερο της βυζαντινής εποχής. Σε πολλές διασκευές διασώζεται ένα άλλο *Λεξικόν* που αποδίδεται στον πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύριλλο (375-444). Δεν είναι βέβαιη η πατρότητα και είναι ευνόητο ότι η απόδοση στον ιεράρχη έγινε για λόγους κύρους και διάδοσης του έργου, αλλά είναι αναμφισβήτητο ότι αυτό το *Λεξικόν* συνετέθη στην Αλεξάνδρεια. Αλεξανδρινός ήταν και ο γραμματικός Θεοδοσίος (τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αιώνα), με τους εισαγωγικούς του κανόνες περί κλίσεως ονομάτων και ρημάτων, εγχειρίδιο επίσης με μεγάλη διάδοση¹⁵. Και ασφαλώς, ο πιο ονομαστός ήταν ο Ιωάννης Φιλόπο-

---

14. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 499.

15. Για τα λεξικά, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 409-415· για τον Θεοδοσίο, στο ίδιο, σελ. 377-378.

Στυλιανός Λαμπάκης

νος, ο οποίος είχε δραστηριότητα όχι μόνο ως γραμματικός, αλλά και ως μελετητής της φιλοσοφίας, και ιδίως του Αριστοτέλη¹⁶, και γι' αυτόν το λόγο εξάλλου χαρακτηρίστηκε «φιλόπονος», επειδή σχολίασε ακαταπόνητος τον Σταγειρίτη.

Στην Αθήνα — θυμίζουμε ότι εκεί σπούδασαν και οι τρεις ιεράρχες —, η παράδοση συνεχίστηκε επίσης ως τον 6ο αιώνα, ακόμα και μετά το 529, έτος που χρονολογείται το γνωστό διάταγμα του Ιουστινιανού που απαγόρευε σε ειδωλολάτρες και σε αιρετικούς να διδάσκουν και δεν ενέκρινε δημόσια κονδύλια για τη στήριξη της διδασκαλίας. Πάντως, αυτό το διάταγμα δεν φαίνεται να επηρέασε όσο πιστευόταν παλαιότερα τη λειτουργία της. Εκεί, άνθησαν οι φιλοσοφικές σπουδές, με κυριότερο εκπρόσωπο τον νεοπλατωνικό Πρόκλο και όψιμους εκπροσώπους τον κύκλο των φιλοσόφων που αρέσκονταν να αυτοαποκαλούνται *διάδοχοι*, και από τους οποίους προέρχεται ο κύριος όγκος των σχολίων που διαθέτουμε για τους διαλόγους του Πλάτωνα¹⁷.

Από τα περιφερειακά κέντρα, ας αναφερθεί ακόμα και η Αντιόχεια με τον Λιβάνιο, από τους τελειότερους ρήτορες της ύστερης αρχαιότητας και διδάσκαλο μεταξύ άλλων και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, η Καισάρεια της Παλαιστίνης, η Βηρυτός με τη νομική σχολή της και η Γάζα με σημαντική σχολή ρητορικής. Βέβαια, αυτά τα κέντρα, για διάφορους λόγους, το καθένα σταδιακά, το ένα μετά το άλλο, παρήκμασαν και σταμάτησαν τη δραστηριότητά τους¹⁸.

Στην Κωνσταντινούπολη και πάλι τώρα, αν και οι πληροφορίες είναι πενιχρές για τον 6ο αιώνα, και παρά την ύπαρξη αξιολογότατων εκπροσώπων του πεζού και του έμμετρου λόγου, παραδόξως η εκπαίδευση και η φιλολογική υποστήριξη της καλλιέργειας των γραμμάτων δεν φαίνεται να έφτασαν στα υψηλά επίπεδα που σημειώθηκαν σε άλλους τομείς κατά την εποχή του Ιουστινιανού¹⁹. Οι συνέπειες φάνηκαν τους αμέσως επόμενους αιώνες, από το 650 ως το 850 περίπου, επο-

---

16. L. Canfora, *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, μετάφραση Φ. Αρβανίτης, Αθήνα, 1989, σελ. 96-110.

17. Για τον Πλάτωνα και τους βυζαντινούς σχολιαστές του, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 54-60.

18. Γενικά, βλ. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση Ν. Κονομής, Αθήνα, 1991, σελ. 48-86.

19. Βλ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*, ό.π., σελ. 65-70.

χή που συνήθως καλείται «σκοτεινοί αιώνες». Η έρευνά τους παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες για το μελετητή. Πρόκειται για εποχή γενικής κρίσης: στο εξωτερικό, οι Άραβες κατέλαβαν σταδιακά τις ανατολικές κτήσεις της αυτοκρατορίας· στο εσωτερικό, είχε ξεσπάσει η κρίση της εικονομαχίας. Όλα αυτά συνετέλεσαν σε κάμψη της πνευματικής δραστηριότητας, όχι όμως σε πλήρη, σε μεγάλη σιγή των γραμμάτων, όπως υποστηριζόταν έως ακόμα και πριν πενήντα χρόνια, ως όψιμο κατάλοιπο των απόψεων του Edward Gibbon και του έργου του *History of the decline and fall of the Roman Empire*²⁰. Δεν υπάρχουν στοιχεία για να υποστηριχτεί και να θεμελιωθεί με ασφάλεια μια άποψη περί πλήρους εγκατάλειψης της παιδείας και των πνευματικών ενδιαφερόντων. Εκτός των άλλων, χαρακτηριστικό είναι το έργο δύο σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής, του Θεοδώρου Στουδίτη και του Ιγνατίου Διακόνου²¹: το έργο τους φανερώνει ισχυρό υπόβαθρο ευρείας μόρφωσης, αλλά και μεγάλο βαθμό αρχαιογνωσίας. Επίσης, δεν θα πρέπει να μην αναφερθεί ότι εκείνη την εποχή ήταν σε εξέλιξη και ένα σημαντικό εγχείρημα στην ιστορία της γραφής: δηλαδή, η καθιέρωση της μικρογράμματης και η σταδιακή μεταγραφή των κειμένων από την κεφαλαιογράμματη στη μικρογράμματη, ο μεταχαρακτηρισμός, όπως συνήθως καλείται. Και αυτό το εγχείρημα προϋπέθετε οπωσδήποτε ανάλογη προεργασία, δηλαδή να επισημανθεί το καλύτερο αντίγραφο που θα χρησίμευε ως βάση της αντιγραφής. Αλλά και μετά την αντιγραφή του, το κείμενο ελεγχόταν ώστε να επισημανθούν τυχόν λάθη ή παραλείψεις κατά την αντιγραφή, και εξομαλύνονταν η ορθογραφία, ο τονισμός και η στίξη. Και οπωσδήποτε, όλα αυτά δεν θα μπορούσαν να γίνουν, αν έλειπαν τα κατάλληλα άτομα²². Όλα αυτά είναι ίχνη μιας έστω πιο περιορισμένης δραστηριότητας και κατά τους σκοτεινούς αιώνες, που προετοίμασε και οδήγησε στην ακμή των γραμμάτων κατά την εποχή της μα-

---

20. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκης, «Ἡ δῆθεν μεγάλη σιγή τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ (650-850): ἀρχαιογνωσία καὶ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 38 (1971), σελ. 5-26· P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, ὁ.π.*, σελ. 71-101.

21. Βλ. Στ. Λαμπάκης, «Ὅψεις τῆς ἀρχαιογνωσίας στο ἔργο τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου», πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*, Αθήνα, 2001, σελ. 109-132.

22. Για τις λεπτομέρειες, βλ. Ε. Μιονί, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, μετάφραση Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Αθήνα, 1978, σελ. 83-88· Ν.Γ. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 87-108.

Στυλιανός Λαμπάκης

κεδονικής δυναστείας, στον καλούμενο πρώτο βυζαντινό ουμανισμό. Μπορούμε πλέον να αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα σε ονομαστούς λόγιους της περιόδου.

Ο Λέων ο Μαθηματικός ή Φιλόσοφος (περ. 790-869) συνδέεται συνήθως με το πανεπιστήμιο που αναδιοργανώθηκε γύρω στα μέσα του 9ου αιώνα με πρωτοβουλία του Καίσαρα Βάρδα. Ήταν μια μορφή πανεπιστήμονα, όπως φαίνεται και από τους προσδιορισμούς φιλόσοφος, γεωμέτρης και άστρονόμος που του αποδίδονται εναλλακτικά. Τα βιογραφικά του είναι διανθισμένα με πλήθος λεπτομέρειες, ανάμεσα στις οποίες πρέπει κάποιος να προσπαθήσει να ξεχωρίσει τι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Λέγεται ότι εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να τελειοποιήσει τις μελέτες του και για να αναζητήσει χειρόγραφα στην Άνδρο: πάντως, δεν είναι βέβαιο αν όντως ταξίδεψε τόσο μακριά από την πρωτεύουσα. Όπως και να έχει το πράγμα, όταν ολοκλήρωσε τις αναζητήσεις του, γύρισε στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε να διδάσκει ιδιωτικά. Επίσης, λέγεται ότι έμεινε παραγνωρισμένος για αρκετό διάστημα και ότι η αξία του αναγνωρίστηκε συμπτωματικά από το χαλίφη al Mamun (813-833), ο οποίος έτυχε να πιάσει αιχμάλωτο ένα μαθητή του Λέοντα και να διαπιστώσει τη δεινότητά του στη γεωμετρία: ο χαλίφης έμαθε ποιος ήταν ο δάσκαλός του και τότε ζήτησε από τον Λέοντα να του προσφέρει τις υπηρεσίες του. Όμως, ο τελευταίος προτίμησε τη θέση διδασκάλου στην εκκλησία των Αγίων Τεσσαράκοντα που του προσέφερε ο αυτοκράτορας (οι πηγές αναφέρουν πως ήταν ο Θεόφιλος), ο οποίος, εντωμεταξύ, είχε πληροφορηθεί τα συμβάντα. Τα ενδιαφέροντα του λογίου ήταν συνδεδεμένα κυρίως με τις θετικές επιστήμες: είχε στην κατοχή του χειρόγραφα μαθηματικών και αστρονομικών κειμένων (Θέων ο Αλεξανδρινός, Απολλώνιος ο Περγαίος, Πτολεμαίος, Αρχιμήδης, Ευκλείδης), ενώ του αποδίδεται και σειρά πρακτικών εφαρμογών, όπως ένας «οπτικός τηλεγράφος» βασιζόμενος σε δύο συγχρονισμένους ωρολογιακούς μηχανισμούς και σε σειρά φρυκτωριών: με το διαδοχικό άναμμα πυρσών από σταθμό σε σταθμό μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη το μήνυμα για τις αραβικές επιδρομές στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας: περίπου σε μια ώρα το μήνυμα έφτανε από τον πρώτο σταθμό (το φρούριο Λούλον της Κιλικίας) στον τελευταίο σταθμό (τον Φάρο του Παλατίου). Επίσης, με τον Λέοντα, συνδέεται η επινόηση μιας σειράς αυτόματων μηχανισμών στην αίθουσα υποδοχής των ξένων πρεσβευτών, οι οποίοι αποσκοπούσαν στον εντυπωσιασμό τους. Και αυτοί οι μηχανισμοί φαίνεται ότι ήταν εφαρμογή των εφευρέσεων του γνωστού μηχανικού των ελληνιστικών

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διάνοηση

χρόνων, του Ήρωνος από την Αλεξάνδρεια. Ο Λέων ασχολήθηκε και με τον Πλάτωνα, και ιδιαίτερα με τους *Νόμους*: επιμελήθηκε φιλολογικά ένα χειρόγραφο τους και διόρθωσε ορισμένα προβληματικά σημεία του χειμένου. Η παράδοση αναφέρει ακόμα ότι υπήρξε, μαζί με τον Φώτιο, και δάσκαλος του Κυρίλλου, του αποστόλου των Σλάβων, αλλά δεν είναι βέβαιο πόσο βάσιμος είναι αυτός ο ισχυρισμός. Επίσης, είχε τη συνήθεια να συνθέτει έμμετρα κείμενα για να δηλώνει ότι κάποιιο βιβλίο ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του: μερικά απ' αυτά έχουν ενταχθεί στην *Παλατινή άνθολογία*, και έτσι μπορούμε να ανασυνθέσουμε ως ένα σημείο το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του²³.

Η μορφή του πατριάρχη Φωτίου (810-893) είναι η πιο υποβλητική της περιόδου που εξετάζουμε. Για τη συμμετοχή του στα κοινά και τις αντιφατικές απόψεις που έχουν εκφραστεί για την προσωπικότητά του, υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία και δεν θα γίνει λόγος. Θα σχολιαστεί μόνο η πολυσχιδής συγγραφική δραστηριότητά του, η οποία βασίζεται σε άριστη γνώση και αφομοίωση τόσο της αρχαίας ελληνικής όσο και της πατερικής γραμματείας. Δικαίως, χαρακτηρίστηκε θεμελιωτής του βυζαντινού κλασικισμού. Η *Βιβλιοθήκη* ή *Μυριόβιβλος* (οι τίτλοι είναι μεταγενέστεροι, ο ίδιος επιγράφει το έργο με τίτλο εκτενή, *Άπογραφή και συναρίθμησης τών άνεγνωσμένων ήμιν βιβλίων...*) συγκεντρώνει τις κρίσεις του Φωτίου για 279 βιβλία που είχε διαβάσει κατά καιρούς και τα οποία υποτίθεται ότι είχαν αναλυθεί στον κύκλο των μαθητών του, όπως μας πληροφορεί ένα προλογικό σημείωμα, το οποίο, επιπλέον, δηλώνει ότι ο αδερφός του Φωτίου, ο Ταράσιος, τον παρακάλεσε να του καταγράψει τις υποθέσεις των βιβλίων που σχολιάστηκαν, ώστε να έχει κάτι να ασχολείται και να διασκεδάσει τη λύπη του τον καιρό που ο Φώτιος θα απουσίαζε ως μέλος πρεσβείας προς τους Άραβες. Αλλά δεν είναι βέβαιο αν πρέπει να ληφθεί κατά γράμμα η πληροφορία ούτε και τότε χρονολογείται αυτή η πρεσβεία (έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες, χωρίς να υπάρχει ομοφωνία). Άλλο σχετικό πρόβλημα είναι το πώς πρέπει να φανταστούμε τον κύκλο των λογίων γύρω από τον Φώτιο, όπου υποτίθεται ότι αναπτυσσόταν το περιεχόμενο των βιβλίων που κατόπιν καταγράφηκαν και σχολιάζονται στη *Μυριόβιβλο*. Τουλάχιστον, το κυρίως τμήμα του έργου επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλέστερων κρίσεων για την αξία του εγχειρήματος: η σειρά ανάλυσης των χειμένων

---

23. P. Lemerle, *Ό πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, ό.π.*, σελ. 129-153· N.G. Wilson, *Οι λόγοι στο Βυζάντιο, ό.π.*, σελ. 109-121.

δεν βασίζεται σε συγκεκριμένο πρόγραμμα και οι σημειώσεις εμφανίζουν κάποια ανομοιογένεια, καθώς φαίνεται ότι κρατήθηκαν σε διαφορετικές περιστάσεις· πάντως, φαίνεται ότι τις περισσότερες φορές ο Φώτιος έχει μπροστά του και τα κείμενα που καταγράφει. Οι κρίσεις του για το ύφος, τη γλώσσα, τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματα των συγγραφέων που εξετάζει, άλλοτε σύντομες και άλλοτε εκτενέστατες, είναι καίριες και ακριβείς. Το κυριότερο είναι ότι διασώζει και ειδήσεις, περιλήψεις ή κάποτε και αποσπάσματα από έργα χαμένα (πλήρως ή εν μέρει) σήμερα. Ο Φώτιος συνέταξε και *Λεξικόν*, το οποίο έχει περισσότερο πρακτικό χαρακτήρα, να διευκολύνει όσους θέλουν να ασχοληθούν με τους αρχαίους συγγραφείς και έχουν πρόβλημα στην κατανόηση λέξεων και φράσεων, ιδιαίτερα των τύπων της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερες λεξικογραφικές εργασίες. Στο λεξικό, διασώζονται και πάρα πολλά αποσπάσματα αρχαίων τραγικών ποιητών και κωμωδιογράφων (ενώ, αντίθετα, στη *Μυριόβιβλο*, δεν περιλαμβάνονται ειδήσεις περί ποιητών). Πρέπει να σημειώσουμε ότι το μοναδικό πλήρες χειρόγραφο του *Λεξικού* διασώθηκε στην ελληνική μονή του Όσιου Νικάνορα, νότια της Κοζάνης, όπου το εντόπισε πριν σαράντα χρόνια ο Λίνος Πολίτης. Ήδη, βρίσκεται σε εξέλιξη νέα πλήρης έκδοση του *Λεξικού* από τον ειδικό στο θέμα Χρ. Θεοδωρίδη²⁴. Δεν υπάρχει συμφωνία για το χρόνο σύνταξης τόσο του *Λεξικού* όσο και της *Βιβλιοθήκης*: άλλοι θεωρούν ότι είχαν συνταχτεί ήδη πριν από την πρώτη πατριαρχία του Φωτίου (858), κάτι που φαίνεται και πιθανότερο, άλλοι πάλι τα τοποθετούν στη γεροντική του ηλικία. Στην εκτεταμένη (πάνω από 250 επιστολές) αλληλογραφία του Φωτίου, μεταξύ άλλων, συζητούνται θέματα φιλολογικά και θεολογικά. Μορφή επιστολιμαίων πραγματειών έχει η συλλογή *Άμφιλόχεια* (από το όνομα του φίλου του Φωτίου, του Άμφιλοχίου, μητροπολίτη Κυζίκου, στον οποίο είναι αφιερωμένη) και στην οποία αναπτύσσεται ποικιλία θεμάτων (με τα περισσότερα θεολογικά), χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σύστημα²⁵.

Παλαιότερα, μαθητής του Φωτίου εθεωρείτο και ο Αρέθας (περ. 860-932), μητροπολίτης Καισαρείας, υπομνηματιστής της *Άποκαλύψεως* του Ιωάννη, σχολιαστής των *Κατηγοριών* του Αριστοτέλη και

---

24. *Photii patriarchae Lexicon*, I.A-Δ, II.E-Θ, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 1982-1999.

25. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός σύμμανισμός*, ό.π., σελ. 154-183· N.G. Wilson, *Οι λόγοι στο Βυζάντιο*, σελ. 122-158.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανόηση

της *Είσαγωγής* του Πορφυρίου, συγγραφέας επιστολών και άλλων χειμένων. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του είναι ότι κατά τύχη διασώθηκαν μερικά προσωπικά του χειρόγραφα με τα σχόλιά του: δεν πρόκειται για συστηματικά σχόλια, πρόκειται περισσότερο για καταγραφή σκέψεων και απόψεων κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης, και έτσι είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε και τις ποικίλες αντιδράσεις του, όπως τις κατέγραφε στα περιθώρια, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο έναν ιδιότυπο διάλογο με τους συγγραφείς που διάβαζε: άλλοτε εκδηλώνει το θαυμασμό του και επαινεί, άλλοτε αποδοκιμάζει, ειρωνεύεται ή αναθεματίζει. Κατείχε χειρόγραφα του Πλάτωνα, του Ευκλείδη, του Αριστοτέλη, του Λουκιανού, του Μάρκου Αυρηλίου, του Δίωνος Χρυσοστόμου, και διάφορα άλλα, και τα σχόλιά του επεκτείνονται σε ποικίλα γραμματικά, λεξιλογικά, ιστορικά, μυθολογικά, λαογραφικά και εν γένει ανεκδοτολογικά θέματα²⁶.

Για να περάσουμε στον 10ο αιώνα, πρέπει να αναφέρουμε αρχικά ότι στο πλαίσιο της εγκυκλοπαιδικής και της ερανιστικής δραστηριότητας της εποχής του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου άνθησε ιδιαίτερα και η λεξικογραφία. Συντάχτηκαν διάφορα ετυμολογικά λεξικά, που η ακριβής τους σχέση ταλανίζει τη φιλολογική έρευνα. Προς το τέλος του 10ου αιώνα τοποθετείται η σύνταξη της περίφημης *Σούδας*, όνομα που έχει προκαλέσει πολλή συζήτηση: η λέξη σημαίνει «οχύρωμα» ή «τάφος» και μεταφορικά συλλογή, αλλά υποστηρίχτηκε και ότι πρόκειται για ακροστιχίδα (*Συναγωγή όνομαστικής ὄλης διαφόρων ἀνδρῶν*), ενώ, σύμφωνα με παλαιότερη άποψη, το σωστό είναι *Σουΐδας*. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του λεξικού είναι ότι δεν αρκείται σε ετυμολογίες, αλλά λαμβάνει και χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικού λεξικού, καθώς επεκτείνεται και σε θέματα ιστορίας της λογοτεχνίας και περιλαμβάνει γενικότερα πραγματολογικά και πληροφοριακά στοιχεία²⁷. Προϊόν της συλλεκτικής-ερανιστικής δραστηριότητας της εποχής των Μακεδόνων είναι και η *Παλατινή άνθολογία*, η εκτενής αυτή συλλογή περίπου 3.700 επιγραμμάτων από την αρχαιότητα ως το 980 περίπου: τότε, ένας άγνωστος σ' εμάς λόγιος βα-

---

26. Σ. Κουγιάς, *Ό Καισαρείας Άρέθας και τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Αθήνα, 1913· P. Lemerle, *Ό πρώτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, ὁ.π., σελ. 184-216· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ὁ.π., σελ. 159-177.

27. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία: ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν*, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 418-419· P. Lemerle, *Ό πρώτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, ὁ.π., σελ. 273-276· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ὁ.π., σελ. 189-192.

σίστηκε στην ανθολογία που είχε συμπτύξει (ίσως στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄) ο πρωτόπαπας Κωνσταντίνος Κεφαλάς, τη διηύρυνε και κατέταξε τα επιγράμματα σε θεματικούς κύκλους, δίνοντας στην ανθολογία τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε σήμερα²⁸.

Αν ο 9ος και ο 10ος αιώνες ήταν η εποχή των ερανισμάτων και των ανθολογιών, οι δύο επόμενοι αιώνες, ο 11ος και ο 12ος, ήταν η εποχή της σύνθεσης και της κριτικής.

Για τον 11ο αιώνα, είναι γνωστά τα μέτρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου προς αναδιοργάνωση και της εκπαίδευσης. Αν και δεν ανευρίσκονται συγγραφείς με αυστηρά φιλολογικά ενδιαφέροντα, δεν μπορεί να μην αναφερθεί αρχικά ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, αξιωματούχος της αυλής και μητροπολίτης Ευχαΐτων, συγγραφέας σημαντικής αλληλογραφίας, λόγων και επιγραμμάτων, ένα από τα οποία περιλαμβάνει επίκληση στον Χριστό να διασώσει από την τιμωρία τουλάχιστον τον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο, επειδή και οι δυο με τους λόγους και το χαρακτήρα τους βρέθηκαν κοντά στη χριστιανική διδασκαλία²⁹. Μαθητής του ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός, ύπατος των φιλοσόφων, αρχαιομαθέστατος και πολυγραφότατος λόγιος. Πέραν του ιστοριογραφικού έργου του, τα υπόλοιπα γραπτά του Ψελλού καλύπτουν το χώρο της φιλοσοφίας, της θεολογίας, της ρητορικής, ενώ έγραφε και επιστολές και στίχους. Πλήθος πληροφοριών, μεταξύ των οποίων και πολλές αρχαιογνωστικές, περιλαμβάνει το έργο του που είναι γνωστό ως *Διδασκαλία παντοδαπή*, το οποίο, σε πολλά σημεία, βασίζεται στο *Περί τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους* του Πλουτάρχου. Και από τα άλλα έργα του, δεν πρέπει να αφήσουμε χωρίς να αναφέρουμε το δοκίμιο που έγραφε συγκρίνοντας δύο γνωστούς μυθιστοριογράφους της ελληνιστικής εποχής, τον Ηλιόδωρο και τον Αχιλλέα Τάτιο, καθώς και μιαν άλλη σύντομη πραγματεία του σχετικά με το ποιος έγραφε καλύτερος στίχους, ο Ευριπίδης ή ο Πισίδης³⁰.

Όσο για τον 12ο αιώνα, θα αναφέρουμε αρχικά ότι η λόγια και πολυδιαβασμένη πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή — «τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα», όπως δηλώνει με καμάρι η ίδια στον πρόλογο

---

28. P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, ὁ.π.*, σελ. 154-183· H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία: ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν, ὁ.π.*, τόμ. Β΄, σελ. 439-440.

29. N.G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 195-198.

30. Βλ. Ε. Κριαράς, «Ὁ Μιχαήλ Ψελλός», *Βυζαντινὰ* 4 (1972), σελ. 55-128· N.G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στο Βυζάντιο, ὁ.π.*, σελ. 202-214.

Το Βυζάντιο και η αρχαιοελληνική διανοήση

του ιστοριογραφικού έργου της Άλεξιάς —, ενθάρρυνε την ενασχόληση ορισμένων λογίων συστηματικά με τον Αριστοτέλη³¹. Ως προς τις καθαρά φιλολογικές σπουδές, ξεχωρίζουν ο Ευστάθιος και ο Ιωάννης Τζέτζης. Οι ογκώδεις παρεκβολές του πρώτου στην *Ίλιάδα* και στην *Όδύσσεια* συγκεντρώνουν πλήθος πληροφορίες, ιστορικές, φιλολογικές, γλωσσολογικές ή μυθολογικές, με εκτενή προλεγόμενα, όπου ο λόγιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εκθέτει τις σκέψεις του για την αξία των ομηρικών ποιημάτων και για τη χρησιμότητά τους στον αναγνώστη. Ο Ευστάθιος έγραφε σχόλια και στον Πίνδαρο, καθώς και στον γεωγράφο του 2ου αιώνα μ.Χ. Διονύσιο τον Περιηγητή. Επίσης, πέραν των αρχαιογνωστικών σχολίων του, ο Ευστάθιος επέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την καθημερινή ζωή και ομιλία των συγχρόνων του και συχνά στο έργο του καταγράφει σχετικό υλικό³².

Ο Τζέτζης προτίμησε τον έμμετρο λόγο και συνέθεσε εκτενείς αλληγορικές ερμηνείες του Ομήρου, καθώς και σχόλια στη *Θεογονία* του Ησιόδου, σε ένα δημοφιλές ποίημα του 4ου αιώνα π.Χ., την *Άλεξάνδρα* του Λυκόφρονα, καθώς και σε αρκετά άλλα κείμενα, μεταξύ των οποίων και ορισμένες κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Πλοῦτος*, *Νεφέλες*, *Βάτραχοι*, *Ίππεις*, *Ώρνιθες*). Δεν εμβαθύνει όσο ο Ευστάθιος, αλλά αυτό οφείλεται και στο ότι αναλάμβανε να εκπονήσει τα σχόλια του κατόπιν παραγγελίας, για λόγους βιοποριστικούς, κάτι που συχνά απέβαινε σε βάρος της ποιότητας. Επίσης, οι επιστολές του αναχωνεύουν πλήθος στοιχείων μυθολογίας και αρχαιογνωσίας, και τις υπομνημάτισε ο ίδιος με τις γνωστές ως *Χιλιάδες*, εκτενή έμμετρο υπομνηματισμό της ίδιας της αλληλογραφίας του, η οποία, χωρίς αυτόν το σχολιασμό, δεν θα ήταν εύκολα κατανοητή³³.

Την εποχή των Παλαιολόγων έχουμε μιαν ακόμα περίοδο έντονης φιλολογικής εργασίας³⁴. Δεν θα μακρηγορήσουμε, παραθέτοντας ονό-

31. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 180-184.

32. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ λαογραφικά*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 1950· του ίδιου, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ γραμματικά*, Αθήνα, 1953· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 252-262· H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 449-453.

33. N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 244-252· H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 442-449.

34. Γενικά, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 453-468· N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, ό.π., σελ. 292-344.

ματα και τίτλους έργων, γιατί ο κατάλογος είναι εκτενέστατος. Θα αρκεστούμε να σημειώσουμε μόνο ότι η παραγωγή ήταν πλούσια τόσο σε έργα υποδομής, όπως γραμματικές και λεξικά, όσο και σε ποικίλα σχόλια των αρχαίων κειμένων, τα οποία, συνήθως, συμπλήρωναν τη φιλολογική επιμέλεια και την κριτική των κειμένων, στην προσπάθεια καθαρισμού τους από τα σφάλματα που είχαν συσσωρευτεί στα προηγούμενα στάδια της χειρόγραφης παράδοσής τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αρκεί να αναφερθεί ο Δημήτριος Τρικλίνιος, ο οποίος ασχολήθηκε και με τη μετρική αποκατάσταση των κειμένων, και ιδίως των χορικών των τραγωδιών. Επίσης, αξίζει να σημειώσουμε ότι τη φιλολογική δεινότητα του Τρικλινίου την επαίνεσε και ο μεγάλος γερμανός κλασικός φιλόλογος του 19ου αιώνα Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf³⁵.

Στην αρχή αυτής της διάλεξης είχαμε επιχειρήσει μια σύντομη αναφορά στον Μανουήλ Χρυσολωρά, ως έναν από τους προδρόμους του ανθρωπισμού. Φυσικά, δεν ήταν ο μόνος, αλλά επίσης θα χρειαζόταν αρκετή συζήτηση για να παρουσιαστεί και αυτό το θέμα³⁶. Αρκεί να αναφέρουμε λοιπόν μιαν άλλη χαρακτηριστική περίπτωση, τον Βησσαρίωνα, ο οποίος άφησε όλα τα χειρόγρατά του στη Βενετία, και η συλλογή του αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα των ελληνικών χειρογράφων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

Στο περιορισμένο πλαίσιο μιας διάλεξης είναι ευνόητο ότι δόθηκαν απλώς οι κατευθυντήριες γραμμές της δραστηριότητας των κυριότερων φιλολογικών μορφών του Βυζαντίου. Είτε με τη μορφή απλού σχολιασμού, είτε με τη σύνταξη εγχειριδίων και λεξικών, είτε με τη σύνθεση ερμηνευτικών υπομνημάτων, η φιλολογική ενασχόληση και ο διάλογος των Βυζαντινών με τα αρχαία κείμενα υπήρξαν αδιάλειπτα. Και η βάση της εργασίας τους αποτέλεσε αφετηρία για τη διάδοση της κλασικής παιδείας και στη Δύση. Αλλά αυτό είναι μια εξίσου ενδιαφέρουσα ιστορία, η οποία ίσως μας απασχολήσει σε άλλον κύκλο διαλέξεων.

---

35. Β. Λαούρδας, *Η κλασική φιλολογία εις Θεσσαλονίκην κατά τὸν 14ο αἰ., Θεσσαλονίκη, 1960.*

36. Από την άφθονη βιβλιογραφία, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μετάφραση Χ. Πατρινέλης, Αθήνα, 1962.*